
Cumhuriyet Döneminde Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan Dinamikler

Mustafa Çufalı

Giriş

Türkiye’de II. Meşrutiyet’ten beri birçok siyasal parti kurulmuştur. Bu partilerin kuruluş, gelişme çabaları ve birbirleriyle aralarındaki mücadeleler Türk siyasal sistemine birçok tecrübe kazandırmış ve Cumhuriyet döneminde çok partili siyasal sisteme geçişte önemli katkıları olmuştur. Bu partiler arasında, özellikle Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf Fırkaları, Cumhuriyet döneminde ise Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile Serbest Cumhuriyet Fırkası tecrübeleri çok partili siyasal sisteme geçişin kilometre taşlarıdır. Bu tecrübeler aynı zamanda çok partili siyasal hayatın altyapısını da hazırlamıştı. Buna rağmen Türkiye’de yeni rejimi oturtma çabaları ve II. Dünya Savaşı öncesi Avrupa’da otoriter rejimlerin revaç bulması çok partili hayata dönüşü bir süre ertelemiştir. Bu erteleme İkinci Dünya Savaşı’nın hemen peşinden son buldu ve çok partili hayata tekrar geçiş kararı alındı. Bu kararın alınışında hem dış hem de iç dinamiklerin etkisi vardı.

Türkiye’de çok partili hayata geçişte temel dinamikleri öncelikle uzun ve kısa dönem dinamikler diye ikiye ayırabiliriz. Uzun dönem dinamikler Türkiye’nin siyasal tarih ve coğrafi konumundan kaynaklanan, onu zorunlu tutan ve onu yönlendiren dinamiklerdir. Bilindiği gibi çok partili hayat demokrasinin vazgeçilmez niteliklerindedir. Demokrasi de Batı’da doğan ve gelişen bir yönetim biçimidir. Batı ile yüzyıllar boyu sürekli, bilinçli ve belki de kaçınılmaz olarak etkileşim içinde olan Türkiye’nin, demokratik yönetim biçimini benimsemesi de doğaldır. Ayrıca dünya tarihinin hemen her döneminde devlet kurumları ve kurumlaşmasında ön sıralarda yer

Yrd. Doç. Dr., Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyesi.

Liberal Düşünce, Cilt:10, No:38-39, Bahar-Yaz 2005, s. 55-67.

alan Türkiye'nin bu tecrübe ve birikimi de Türkiye'yi demokrasi sürecine sürüklemiştir, diyebiliriz. Nitekim yukarıda belirtildiği gibi daha II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilaf fırkalarının dışında Fırka-i Ahrar, Fırka-i İbad gibi birçok parti faaliyet göstermiştir.¹ Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da çok partili hayatla ilgili güdümsüz (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası) ya da güdümlü (Serbest Cumhuriyet Fırkası) deneyimler siyasal alanda Türkiye'nin doğal yolunun çok partili hayat olduğunun göstergesidir. Bu uzun dönem dinamikleri ve birikimleri bir yana bırakırsak II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye'nin çok partili hayatı tercih etmesinde bazı dış ve iç dinamiklerin rol oynadığını söyleyebiliriz. Yalnız baştan belirtmek gerekir ki, dış ve iç dinamikler birbirlerinden bağımsız olarak etkiye bulunmuş değillerdir. Aksine, birbirlerini bazen zorlayarak, bazen de tamamlayarak bir etkileşim süreci sonucu çok partili hayata geçilmiştir. İşte bu çalışmada bu dinamiklerin rolü, birbirine etkisi ve ağırlığı incelenecektir.

Dış Dinamikler

Öncelikle dış dinamiklere bakılacak olursa, birbirinden bağımsız olmayan birkaç etkiden söz edilebilir. Bunlar, bir yandan savaş sonrası dünyanın yeniden biçimlenmesi, diğer yandan da Sovyetler Birliği'nin bölgede çok güçlü bir devlet haline gelmesi ve Türkiye'ye karşı bir tehdit unsuru haline gelmesi sonucu Türkiye'nin Batı dünyasıyla işbirliğine gitme istekleri biçiminde özetlenebilir.

1. Savaş Sonunda Dünyada Demokratik Değerlerin Öne Çıkması

1944 sonlarında demokratik Batı bloğunun ve Sovyetler Birliği'nin savaştan galip ayrılacağı anlaşılmıştı. Avrupa'da totaliter rejimlerin temsilcileri İtalya ve Almanya yenilgiye uğruyordu. Yeniden şekillenecek olan dünyada demokrasi ve özgürlük yanlısı rejimlerin kurulması kaçınılmazdı. Kuruluşundan beri rotasını Batı'ya çevirdiği Türkiye için bu değişim hem çok partili siyasal hayata geçiş, hem de Batı bloğuyla işbirliği için önemli bir fırsat ve üstelik zorunluluktaki Türkiye savaş öncesinde İngiltere ve Fransa ile problemlerini çözmüş ve savaşın arifesinde bu ülkelerle ittifak anlaşması imzalamıştı. Savaş boyunca ise tarafsızlığını ısrarla korumuştur. Önceleri İngiltere daha sonra ise Sovyetler Birliği Türkiye'nin savaşa girmesini ısrarla istemişler,² buna rağmen Türkiye savaşa girmek bir yana Almanya ile ilişkilerini sıcak tutmaya çalışmıştı. Türkiye daha savaşın ikinci yılı dolmadan 18 Haziran 1941 tarihinde de Almanya ile on yıllık bir dostluk anlaşması imzalamıştı. Bu anlaşmanın Almanya'ya şu yararı vardı ki, sağ kanadını güvenceye alan Almanya 22 Haziran'da Sovyetler Birliği'ne saldırmıştı.³ Türkiye ayrıca Almanya'ya krom ihraç ediyordu. Bu

¹ II. Meşrutiyet Döneminde kurulan partiler için bkz: Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, İstanbul: Dergah, 1990; Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt: I: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2. baskı, İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1988.

² Bu girişimleri şöyle sıralayabiliriz: Ocak 1943'te Adana'da Churchill-İnönü görüşmesi, 19 Ekim 1943'te Moskova'da ABD, İngiliz ve Sovyet Dışişleri Bakanları görüşmesi, 4 Aralık 1943'te Kahire Buluşması, 14 Ocak 1944'te ABD'nin Ankara Büyükelçisi'nin beyanatı. Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi, 1930-1945*, İstanbul: Altın Kitaplar, 1983. s. 232.

³ *age.*, ss. 229-231.

ihraç da ancak ABD ile İngiltere'nin 19 Nisan 1944 tarihli notası sonucu durdurulmuştu.⁴ Bu gelişmeler Batı dünyasında unutulmamıştı. İngiliz Başbakan Churchill, Avam Kamarası'nda 24 Mayıs 1944 tarihinde yaptığı bir konuşmada Türkiye'ye savaş girme konusunda baskı yapmadıklarını, bu Türkiye'nin kendi kararı olduğunu, ama savaş bittiğinde Türkiye'nin durumu, Müttefiklere katılmış olması halindeki kadar kuvvetli olmayacağını ihtar etmişti.⁵

4-11 Şubat 1945'te toplanan Yalta Konferansı'nda savaş sonrası düzen tartışılmış ve yayınlanan "Kurtarılmış Avrupa Demeci"nde Avrupa ülkelerinde demokratik rejimlerin kurulacağı kabul edilmişti.⁶ Şimdi Türkiye savaş sonucu yeni oluşan dünyada Batı değerler ve devletler sisteminde yer almak ve Milletler Cemiyeti'nin yerini alacak olan Birleşmiş Milletlerin kurucu üyesi olmak istiyordu. 20 Şubat 1945 tarihinde İngiliz Büyükelçisi Peterson'ın, Dışişleri Bakanı Hasan Saka'ya San Fransisco Konferansı'na ancak 1 Mart'a kadar Almanya'ya savaş ilan edecek ülkelerin davet edileceğini bildirmesi üzerine Türkiye 23 Şubat 1945 tarihinde Japonya ve Almanya'ya savaş ilan etti⁷ ve 1 Ocak 1942 tarihli Birleşmiş Milletler Demeci'ni imzaladı.⁸ Bu demec daha önce Mihver Devletlerle savaş halinde olan 26 devlet tarafından imzalanmıştı.⁹

Çok partili hayata geçiş karar veren Türkiye'nin San Fransisco'da iyi bir profil çizmesi gerekiyordu. Bunun için öncelikle 1944 sonbaharında kapatılmış olan Tan, Vatan ve Tasvir Efkâr gazetelerine 22 Mart 1945 tarihinde yeniden yayınlanmaları izni verildi.¹⁰ Türk heyeti San Fransisco'ya hareket etmeden önce de İnönü, heyette bulunan Feridun Cemal Erkin'e şunları söylemişti: "Amerikalılar çok partili demokrasiyi ne zaman kuracağımızı bizlere sorabilirler... İnönü'nün rolü, reformları raylarında perçinleştirmek ve Atatürk'ün arzu ettiği gerçek, tam demokrasiyi kurmak olacaktır. İnönü şimdiye kadar bu çığıra gitmek istiyordu. Harbin çeşitli tehlike ve so-

⁴ a.g.e., s. 233.

⁵ *İkinci Dünya Savaşı Yılları, (1939-1946)*, Ankara: Dışişleri Bakanlığı Yayınları, 1973. s. 240.

⁶ Sander, *Siyasi Tarih*, ss. 431-432.

⁷ *İsmet İnönü, Defterler (1919-1973)*, (Hazırlayan Ahmet Demirel), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001. s. 424. New York Times, Türkiye'nin bu kararının Yalta Konferansı'nın ve savaş sonrası politikanın önemini bir sonucu olduğunu yazar. *New York Times*, 27 Şubat 1945.

⁸ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralarım*, Cilt: 1, Ankara: 21. Yüzyıl, 2001. s. 710; Oral Sander, *Siyasi Tarih*, Cilt: 2, Ankara: SBF Yayınları, 1984. ss. 447-448.

⁹ Oğuz Ünal, *Türkiye'de Demokrasinin Doğuşu*, İstanbul: Milliyet, 1994. s. 123.

¹⁰ Koçak, "Siyasi Tarih (1923-1950)", ss. 134-135. Ahmet Emin Yalman, Zekeriya Sertel ve Ziyad EbuZZiya'nın 6-7 aydır kapalı olan gazetelerinin yeniden açılması için Cumhurbaşkanı'dan ilgi ve destek beklemediklerini belirten 16 Mart 1945 tarihli telgrafları için bkz: Cumhuriyet Arşivleri, *Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Evrakı*, 030/10, 85.562.9. Tan gazetesinin geçici olarak kapatılması kararını veren 12 Ağustos 1944 tarihli Bakanlar Kurulu kararı için bkz: Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi, Dosya no: 91119-9/1, sayfa: 3E11, T.C. Başvekâlet, Muamelât Umum Müdürlüğü, Kararlar Müdürlüğü, Karar sayısı: 3/1371; yeniden çıkarılması iznini veren 22 Mart 1945 tarihli Bakanlar Kurulu kararı için bkz: Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi, Dosya no: 91119-9/1, Sayfa: 3F6, Tan Gazetesi, T.C. Başbakanlık Muamelât Umum Müdürlüğü, Kararlar Müdürlüğü, Karar sayısı: 3/2317. İşin ilginç yanı Tan'ın kapatılmasından iki hafta önce 27 Temmuz'da gazetede bir iki gün içinde "Enver Paşa Turan Yollarında" başlıklı yazı dizisinin ilan edilmesi, bunun üzerine İçişleri Bakanlığı İstanbul Valiliği ve Sıkıyönetim Komutanlığına yazı yazarak dizi yazının yayından men edilmesini istemesidir. 31 Temmuz 1944 tarihinde de Sıkıyönetim Komutanı Korg. Sabit Noyon, söz konusu yazının yayınının men edildiğini İçişleri Bakanlığına bildirmiştir. Bkz: Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi, Dosya no: 91111-9/1: *Tan Gazetesi*, s. 3E9-10.

runları buna imkan vermedi. Savaş bitince bu amacı gerçekleştirmek Cumhurbaşkanı'nın en aziz arzusudur.”¹¹ Türk heyetinin başkanı Hasan Saka da Reuter Ajansı'na 16 Mayıs tarihinde verdiği demeçte, “Anayasamız en ileri demokrat anayasalarla mukayese edilebilir ve başkalarını da çok geride bırakır” demiş, “her demokrat tezahürün harpten sonra Türkiye’de gelişeceğini” de ilave etmişti.¹²

Batı dünyasıyla işbirliğini geliştirmek isteyen Türk yöneticileri bu amaçla demokratik hayata geçeceklerini sürekli yinelemişler, Batı dünyasının Türkiye’deki gelişmeler karşısındaki tavır ve düşüncelerine de önem vermişlerdir. İngiltere’nin yeni Başbakanı M. Attlee 1945 yazında Avrupa’da demokrasiye ne kadar önem verdiklerini şu sözlerle ortaya koymuştu: “Avrupa’da birçok hükümetler vardır ki halk seçimlerinden vücut bulmuş sağlam esaslara dayanmıyorlar. Her tarafta milletlerin arzusunun muzaffer olmasına yardım etmek niyetindeyiz. Serbest seçimlere dayanan ve harap olan Avrupa kıtasının imarına iştirak edecek demokrat hükümetlerin kurulmasını temenni ediyoruz.”¹³ Yine bu sıralarda Bulgaristan’da yapılacak bir seçim konusunda İngiltere bu şartlar altında yapılacak seçimle işbaşına gelecek hükümeti demokrat veya temsilci bir hükümet olarak tanımayacağını belirtmişti.¹⁴ İnönü, ABD’den dönen Adnan Adıvar’la 9 Mayıs 1947 tarihinde yaptığı bir görüşmede Türkiye’nin ABD’de nasıl algılandığını öğrenmek istemiş, Adıvar’ın ABD’de kimse-nin Türkiye’de demokrasi olduğuna inanmadığını söylemesi üzerine çok sinirlenmiş, hatta bağırışmış, sonra da kendisinden özür dilemiştir.¹⁵

2. Türkiye Üzerinde Sovyet Tehdidinin Belirmesi

Batı dünyasıyla ilişkilerini sıklaştırmaya çalışırken beklenmeyen bir gelişme Türkiye’yi Sovyetler Birliği’nden uzaklaşmasına ve kendisini tehdit altında hissetmesine yol açtı. Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov Türkiye’nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper’e 17 Aralık 1925 tarihli “Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması”-nın yenilenmesi için bazı değişiklikler yapılması gerektiğini 19 Mart 1945 tarihinde bildirdi.¹⁶ Türkiye de 4 Nisan tarihli deklarasyonda iki tarafın bugünkü menfaatlerine daha uygun değişiklikler yapılmasını kabul ederek yeni anlaşma için Sovyet tekliflerini incelemeye hazır olduğunu bildirdi.¹⁷ Fakat Sovyet yönetimi bu deklarasyona uzun bir süre cevap vermedi. Sovyetlerin niyeti 7 Haziran 1945’te Molotov-Sarper görüşmesinde ortaya çıktı. Molotov anlaşmanın yenilenebilmesi için bazı sorunların Moskova lehine çözülmesi gerektiğini belirtti. Buna göre 1921 anlaşmasıyla Türkiye’ye bırakılan Kars ve Ardahan Sovyetlere geri verilmeli ve Boğazların ortak savunulması için Boğazlarda Sovyetlere üs verilmeliydi. Ayrıca Montreux Sözleşmesinde Sovyetler lehinde değişiklikler yapılmalıydı.¹⁸ Molotov’un bu teklifini Türki-

¹¹ Ahmet Yeşil, *Türkiye’de Çok Partili Siyasî Hayata Geçiş*, Ankara, 1988. s.54.

¹² *Tasvir, Vatan* ve *Yeni Sabah* gazeteleri, 17 Mayıs 1945.

¹³ *Vatan*, 17 Ağustos 1945. s. 3.

¹⁴ *Vatan*, 22 Ağustos 1945. s. 1.

¹⁵ İnönü, *Defterler* (1919-1973), s. 451.

¹⁶ *İkinci Dünya Savaşı Yılları*, (1939-1946), ss. 249-250. *New York Times*, 21 Mart 1945.

¹⁷ *Tasvir* ve *Vatan* gazeteleri, 7 Nisan 1945.

¹⁸ Barutçu, *Siyasi Hatıralar*, s. 748. Selim Deringil, *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Dış Politikası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000. s. 252. *İkinci Dünya Savaşı Yılları*, (1939-1946), ss. 263-267.1

ye'nin kabul etmesi mümkün değildi. Gerçi daha sonra Ankara'daki Rus Büyükelçisi bu teklifin resmi olmadığını, görüşmeler sırasında bir fikir olarak ileri sürülmüş olabileceğini söyleyecekti.¹⁹ Ama olan bir kere olmuş ve Rusların Türkiye aleyhine olan genişleme niyetleri ortaya çıkmıştı. Zaten Türkiye Lozan'dan itibaren ilişkilerini Sovyetlerden ziyade Batı ile geliştirmeye çabalamıştı. Bunda yeni Türkiye'nin Batı değerlerine karşı ilgisi olduğu kadar Sovyetlerin etkisine girmeme isteği de önemli rol oynamıştı. Şimdi Molotov'un teklifi Rus tehdidini bir kere daha açık biçimde ortaya çıkarmış oluyordu. Bundan sonra hem Türkiye'nin Batı dünyası ile sıkı işbirliğine girmek istemesi, hem de Sovyet tehdidi iç içe geçecek ve Türkiye'nin tercihlerini yönlendirecekti.

Sovyetler Birliği'nin Boğazlar rejimini kendi lehine değiştirmek için Türkiye üzerinde baskı kurması ve Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkilerinin kopma noktasına gelmesi Türkiye'yi Batı dünyasına daha fazla yakınlaştırdı. Türk devlet adamları bundan sonra Batı'nın ekonomik ve siyasal desteğini almak için hem çok partili siyasal hayata geçişin hızlandırılması için çalışacaklar, hem de Batılı yetkililerle yaptıkları temaslarda Türkiye'deki değişim üzerinde duracaklardır. İsmet İnönü hem kendisi Batılı devlet adamlarıyla görüşmelerinde çok partili hayata verdiği önemi belirtmeye çalışmış, hem de yurt dışına giden heyetlere bunun önemini belirtme ihtiyacı duymuştur. İnönü'nün 12 Ekim 1945'te ABD Senatörü Claude Pepper'le yaptığı görüşmede söylediği şu sözler onun bu değişime ne kadar önem verdiğini gösterir: "Kendimi, Millet Meclisi'mizde bir muhalefet partisi başkanı olarak gördüğüm gün, hayatımın vazifesini yerine getirmiş sayacağım."²⁰

İç Dinamikler

Türkiye'de çok partili hayata geçişte dünyadaki değişimler kadar Türkiye'nin iç dinamikleri de önemli roller oynamıştır. Bunlar da Türk halkının içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal durum nedeniyle CHP yönetiminden giderek uzaklaşması sonucu Türkiye'nin bir kaosa sürüklenme ihtimaline karşı hem İnönü'nün hem de bilhassa savaş sırasındaki uygulamalar artık hoşnut olmayan varlıklı ve aydın kesimin arayış içinde olması şeklinde özetlenebilir.

1. Sosyal ve ekonomik şartların bir muhalefetin ortaya çıkmasına hazır olması

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki 1945 yılına gelindiğinde Türkiye'de hedeflenen çağdaş yaşam ve anlayış seviyesine henüz yaklaşamadığı ortadaydı. Halkın % 75'i hala köylerde yaşıyordu.²¹ Okuma-yazma bilme oranı 1945 yılında daha % 30'daydı.²² 1940 yılında toplam hastane sayısı 154 iken 1945'de 153'e düşmüştü.

¹⁹ Barutçu, *Siyasi Hatıralar*, s. 752.

²⁰ Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken* (yay. Haz. Cemil Koçak), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995. s. 178. Pepper'ın Türkiye ziyareti sırasındaki görüşmeler dolayısıyla Büyükelçi Wilson aracılığıyla Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na teşekkür mektubu için bkz: Cumhuriyet Arşivleri, *Başbakanlık Muameleat Genel Müdürlüğü Evrakı*, 030/10, 268.805.23.

²¹ 1945 yılında Türkiye'nin 18.790.174 olan toplam nüfusunun 14.103.072'si köylerde yaşıyordu. Bkz. *İstatistik Göstergeler, 1923-1998.*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2001. s. 5.

²² a.g., 1923-1998., ss. 18, 25.

1938'de 501 olan eczane sayısı ise 1945'te 483'e düşmüştü.²³ Tahıl ve baklagil üretimi 1940'tan 1945 yılına kadar yarı yarıya azalmıştı.²⁴ Çağdaş yaşamın simgesi durumunda olan yol, su ve elektrik imkanlarına kavuşmada önemli bir değişim yoktu. 1953 yılında bile elektriğe kavuşan köy sayısı sadece 10'du.²⁵ Sosyal ve ekonomik durumun özellikle savaş nedeniyle bu kadar kötüye gitmesi karşısında bazı tedbirler alınmaya çalışılmış, ama pek yararlı olmamıştı. Toprak Mahsulleri Ofisi, mahsullerin fiyatını yüksek tutarak köylüyü koruma amacıyla kurulmuş, ama üretimin azalması ve tüketimin artması nedeniyle ürün fiyatlarını serbest piyasadan daha düşük tespit etmeye başlamıştı.²⁶ Toprak Mahsulleri Vergisi de çiftçiyi ve köylüyü CHP'den soğutmuştu. Bu vergi, toprak ürünlerinden, o ürün henüz olgunlaşmadan alınacaktı. Vergi oranı % 8 olarak tespit edilmişti. Bu vergiden bilhassa ürününden kazanç sağlamayan ve sadece tüketen köylü zarar gördü. Yeterince vergi toplanamadığı için de vergi oranı 26 Nisan 1944 tarihinde % 10'a çıkarıldı. Vergi oranının artırılması oylaması yapılırken yaklaşık 170 milletvekilinin oylamaya katılmaması bu vergiye karşı hoşnutsuzluğun bir belirtisidir.²⁷

Bu durum köylüyü iktidardan soğutmuştu. Temmuz 1946 seçimleri öncesinde Bursa'da köylüler Celal Bayar'a durumlarından şöyle dert yanyorlardı: "Bütün mahsulümüzü Toprak Mahsulleri Ofisi'ne verdiğimiz halde hâlâ onlara yüzde yetmiş mahsul borçluyuz. Borcumuzu ödemek için öküzlerimizi sattık... Toprağı öküzsüz nasıl işleriz; çaresiz tarlalarımızı nadasa bırakıp zenginlerin topraklarında çalışıyoruz."²⁸ Orman İşletmeleri Müessesesi'nin uygulamaları da köylünün hincını artırmıştı. Ormanları korumak için otlak olarak kullanılan alanlara sürülerin girmesine yasak getirilmişti. Bunlara ilaveten köylülerin kendi okullarını malzemelerini de kendileri tedarik ederek yapmalarını istiyordu.²⁹

Jandarmanın köylü üzerindeki baskı ve eziyetleri de köylüyü hükümete hasım yapmıştı.³⁰ Samet Ağaoğlu, 1945 yazında Ankara Bâlâ'da bir köy odasında yaşadıklarını şöyle hikaye eder:

Jandarma çavuşu da yanımızda. Köylü bize, biz onlara sessiz bakıyoruz. Çavuş "Konuşun, diyor, ne derdiniz varsa söyleyin, işte beyler sizi dinlemeye gelmişler."

Çavuşun dudaklarında ince, küçültücü, alay eden bir gülümseme. Elindeki kırbaçla çizmelerine hafif hafif vuruyor.

Orta yaşlı bir köylü başını salladı:

"Doğru söylersin Çavuş. Fakat beyler gidince şu kırbacı sırtımızda şaklatacaksın!"

²³ a.g.e. ss. 52, 56.

²⁴ a.g.e. s. 226.

²⁵ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 13. baskı, İstanbul: İletişim, 2002. s. 300.

²⁶ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, İstanbul: Afa, 1996, ss. 101-102.

²⁷ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 1839-1950*, Ankara: İmge, 1995. s. 383. Bu vergi 23 Ocak 1946 tarihinde kaldırıldı. Bkz. *Ulus*, 24 Ocak 1946. s. 1.

²⁸ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, s. 102, dn. 17.

²⁹ a.g.e., s. 103.

³⁰ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 1839-1950*, s. 394.

Yine susuyorlar. Biraz sonra bir başka köylü “Ne diyelim beyler, her şeyin bir vadesi var. Bugünkilerin vadesi geldi galiba!”³¹

Ankara'nın başka bir yerinde ise köylüler DP mensuplarına şikayetlerini anlatmaları üzerine kendilerinden kaymakamı tarif etmeleri istenmiş, köylüler de kaymakamın adını bilmediklerini, yüzüne ise bakamadıklarını söylerken, “biz sadece kaymakamın çizmelerini ve kırbacını görebiliyoruz” diye dert yanmışlardı.³²

Köylülerin dışında Cumhuriyet döneminde yeni ortaya çıkmış, ama henüz batılı anlamda bir sınıf oluşturmamış işçiler de CHP iktidarından uzaklaşıyorlardı. 1936 yılında çıkarılan İş Kanunu işçilere bazı haklar tanıyordu, ama sendika kurma, toplu sözleşme ve grev gibi temel haklar verilmemişti. Milli Korunma Kanunu nedeniyle fazla mesai angaryası, mükellefiyet ve istifa hakkını kullanamama gibi uygulamalar nedeniyle işçilerin durumu daha da kötüleşmişti. Gerçek ücretlerin savaş öncesinin % 50-60'ı seviyesine inmesi, pahalılık, kıtlık, karaborsa işçi yaşamını dayanılmaz noktaya getirmişti.³³ Ekonomik ve sosyal durumları kötü durumda olan işçiler 1946 yılında sendikalaşmaya izin verilir verilmez birçok sendika kurdular. Ama bu sendikaların çoğu sol kökenli olduğu için aynı yıl kapatıldı.³⁴

Tüccar ve sanayicilere baktığımızda bunların da bir kısmının CHP'den desteğini çekmiş olduklarını görürüz. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra gelişen zengin sınıf artık iktidara gelmenin yollarının ve özel sektörün önünün açılmasını savunuyordu.³⁵ Savaştan en fazla kazançlı çıkan ve kâr üstüne kâr eden bu grup, CHP'nin bu kârın bir kısmının devlete aktarılması için getirdiği Varlık Vergisi³⁶ ve Milli Korunma Kanunu'yla kârlarının bir kısmından vazgeçmek zorunda kalmışlardı. Kanunların uygulanması sırasında yapılan bazı kötü ve usulsüz uygulamalar da bu grubu CHP'den uzaklaştırmaya başladı.³⁷ Bu grup, ülkenin genel refah düşüklüğü durumundan da payını almıştı. Sağlık alanında herhangi bir iyileşme yaşanmazken, hayatı kolaylaştıran araçların sayılarında da azalma vardı. Örneğin, 1938'de 5713 olan otomobil sayısı 1945 yılında 3649'a, 1297 olan otobüs sayısı ise 1213'e düşmüştü.³⁸ Tüketici fiyatları indeksine baktığımızda karşımıza daha kötü bir sonuç çıkar. 1938 yılını 100 olarak kabul edersek 1945 yılında bu indeksin Ankara'da 344,6'ya çıktığını görürüz.³⁹ Gayri Safi Milli Hasıla'nın ise (sabit fiyatlarla) 1938 yılında 8.537,5 iken,

³¹ Samet Ağaoğlu, *Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, Bir Soru*, Baha Matbaası, 1972. s. 7.

³² Piraye Bigat Cerrahoğlu, *Demokrat Parti Masah*, İstanbul: Milliyet, 1996. ss. 40-41.

³³ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, 1839-1950. s. 394.

³⁴ Ünal, *Türkiye'de Demokrasinin Doğuşu*, ss. 21-22.

³⁵ Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, Londra: Routledge, 1993. ss. 102-103.

³⁶ Savaş şartlarını istismar ederek aşırı şekilde zenginleşenlerden ve özellikle gayri Müslim azınlık nüfustan alınması hedeflenen Varlık Vergisi 11 Kasım 1942'de kabul edildi, 15 Mart 1944'te yürürlükten kaldırıldı. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, ss. 110-111. Varlık Vergisi ile ilgili birkaç çalışma ve tespit için bkz: O dönemde İstanbul Defterdarı olan Faik Ökte'nin yazdığı Varlık Faciası, İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1950; yine o dönemde İstanbul'da Maliye müfettişi olarak görev yapan Cahit Kayra'nın anıları için '38 Kuşağı, Anılar, İstanbul: İş Bankası, 2002. ss. 103-109. Ayrıca Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları*, İstanbul: İletişim, 2000.

³⁷ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, 1839-1950, s. 394.

³⁸ *İstatistik Göstergeler*, 1923-1998., s. 350.

³⁹ *age.*, s. 480.

1945 yılında 5.960,1'e düştüğünü görürüz.⁴⁰

Öte yandan memur-bürokrat sayısı da oldukça artmıştı. Milli Mücadele bittiğinde 62.000 olan memur sayısı II. Dünya Savaşı'nın sonunda 300.000'e yükselmişti. Bu artış Türkiye için çok fazlaydı.⁴¹ Bu sayıda memur kadrosu halktan kopuk ve göreceli olarak refah içinde yaşadıklarından bir yönetici-bürokrat sınıfı oluşmuştu. Bu sınıfın iktidara bağlı olması beklenirken hem maaşlarının eskisine oranla azalması, hem de halktan yabancılaşmanın verdiği sıkıntı nedeniyle yönetime karşı hoşnutsuz olanların sayısı artıyordu. Ayrıca Silahlı Kuvvetler içinde de tek partili yönetime karşı hoşnutsuzluklar ve gizli örgütlenmeler başlamıştı. Daha sonraları bu örgütlenmelerin amacı darbe yapmak değil, Demokrat Parti'nin iktidara gelmesini sağlamak olacaktır. 1946 seçimleri hileli bir seçim olunca bu örgütlenmeler eğer bir sonraki seçimlerde de hile yapılacak ve Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi engellenecekse müdahalede bulunacaktı.⁴²

2. İktidara karşı halkta var olan tepkinin bir gün sosyal patlamaya dönüşebileceği endişesi

Türkiye'nin çok partili hayata geçişinde önemli rol oynayan ve üzerinde pek durulmayan bir başka neden de bizzat İnönü'nün sözünü ettiği halkın sisteme, başka bir bakış açısıyla da sistemin halka yabancılaşmasının getireceği riskler ve muhtemel bir isyandır. İnönü, Aralık 1969'da Meclis'te yaptığı bir konuşmada şöyle der: "1945 ve 1946'da demokratik rejimi getirmeseydik, asıl kanlı ihtilal o zaman olacaktı ve o zaman bugünkü pek kıymetli Atatürkçüler ağızlarına geleni söyleyip, memleketi, bir büyük harp badiresinden selamete çıkmış olan memleketi ayaklarıyla isyana itiyorlardı."⁴³

Gerçekten de halkla yönetim arasında bir uçurum meydana gelmişti. Halkın çektiği sıkıntıların gazetelerde yer bulamayışı bir yana, İnönü ve ailesinin halk için çok lüks olan günlük yaşamları gazete sayfalarını dolduruyordu⁴⁴ Bu yabancılaşmış kitleyi bir muhalefetin kazanması çok kolaydı. Böyle bir ortamda Türkiye'nin tek partili rejimde ısrar etmesi ve bunu sürdürmesi mümkün değildi. İsmet İnönü çok partili hayata geçme kararlarının gerekçesini Nihat Erim'e şu şekilde izah etmişti: "Tek parti rejimleri normal demokrasi usulleri ile idare şekline intikal edemedikleri, hiç değilse bu zaruri olan intikali tam yapamadıkları için yıkılmışlardır... Memleketimizi böyle bir akıbetten korumalıyız. Ciddi ve esaslı murakabe sistemine süratle geçmeliyiz. Ben ömrümü tek-parti rejimiyle geçirebilirim. Ama sonunu düşünüyorum: Benden sonrasını düşünüyorum. Bu sebepten, vakit geçirmeksizin işe girişmeliyiz."⁴⁵

⁴⁰ a.g.e., s. 562.

⁴¹ Asım Us, *Hatıra Notları*, İstanbul: Vakıf Matbaası, 1966. s. 69.

⁴² Ordu içinde örgütlenmeler için bkz. Ümit Özdağ, *Ordu-Siyaset İlişkisi* (Atatürk ve İnönü Dönemleri), Ankara: Gündoğan, 1991. ss. 165-168.

⁴³ Ünal, *Türkiye'de Demokrasinin Doğuşu*, s. 186.

⁴⁴ Metin Tokat, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları, Tek Partiden Çok Partiye Geçiş*, 1944-1950, Ankara: Bilgi, 1998, ss. 22-25.

⁴⁵ Nihat Erim, "Bir Oluşun Hikayesi", *Ulus*, 26 Mayıs 1950.

Çok Partili Hayata Geçişte İç ve Dış Dinamiklerin Etki Oranı

Türkiye’de çok partili hayata geçişte iç ve dış dinamiklerden hangisinin daha çok rol oynadığı konusunda değişik düşünceler vardır. Çok partili hayata geçişte dış dinamiklerin daha etkili, hatta tek etkili faktör olduğunu söyleyenler olduğu gibi, iç dinamiklerin esas belirleyici olduğunu savunanlar da bulunmaktadır. Ama çoğunlukla savunulan görüş iç ve dış dinamiklerin bir araya gelişle oluşan ortamın bu süreci başlattığıdır. Ahmet Şükrü Esmer, o günkü dünya konjonktürünün çok partili hayata geçişi zorunlu kılmadığını, ama uluslararası şartların İnönü’yü “ittüğünü”, İnönü’nün öteden beri çok partili hayata geçme kararında olduğunu iddia ederek, savaş sırasında demokratik cephede yer almamız, Yalta Konferansı ve Dumbarton Oaks kararlarının İnönü’yü, bu kararı almaya zorladığını söyler.⁴⁶ Kemal Karpat ise dış dünyanın demokrasi yönündeki baskılarının çok partili hayata geçişte etkili olduğunu, ama bunun tek etken olarak kabul edilmemesi gerektiğini söyler.⁴⁷

Yine de dış dinamiklerin iç dinamiklerin önüne geçtiği ve esas etkinin de Sovyet tehdidi olduğu genel olarak kabul edilen bir görüştür. Ali Fuat Başgil’e göre eğer İnönü, Franco’nun İspanya’da İngiliz desteğini alabildiği gibi kendi iktidarını sürdürebilecek bir desteği alabilseydi Türkiye’de demokrasi söz konusu edilemeyecekti.⁴⁸ Halûk Ülman ve Oral Sander de Türkiye’nin çok partili hayata geçme kararını Sovyet tehdidine karşı Amerikan desteğini kazanmak isteğine bağlar.⁴⁹ Sina Akşin de benzer bir görüşle İnönü’nün çok partili hayata geçme kararında en büyük rolün Sovyet tehdidine karşı Amerika ve İngiltere’nin desteğini alabilme amacı olduğunu yazar.⁵⁰ Baha Akşit de benzer bir düşünceyle bu değişikliğin bir lütuf ve atıfet değil, dünya şartlarının gereği olarak İnönü tarafından kabul edildiğini iddia eder.⁵¹ Yetkin de bu geçişte dış siyasal etkilerin kesin bir biçimde etkili ve belirleyici olduğunu iddia eder.⁵²

Cemil Koçak ise uluslararası politikanın baskısını gözardı etmeden iç politika faktörüne daha fazla önem verir. Ona göre Sovyet tehdidi altında olan Türkiye’nin bir rejim değişikliğine gidecek kadar demokrasi baskısı altında olması imkansızdır. Çünkü aynı dönemde savaş sırasında Almanya’nın yanında yer alan İspanya ve Portekiz diktatörlükle idare ediliyordu ve bunu Batı dünyası kabul ediyordu.⁵³ İnönü de demokratik gelişimin Türkiye’nin iç dinamiklerinden kaynaklandığını şu sözleriyle iddia eder: “Amerikalılar değil, memleket istiyor. Dışarının arzusuna karşı koyarsak,

⁴⁶ Hıfzı Topuz, Hüsamettin Ünsal (der.), *Cumhuriyet’in Beş Dönemeci*, İzmir: Sergi Yayınevi, 1984. ss. 109-110.

⁴⁷ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, s. 129

⁴⁸ Ali Fuat Başgil, *27 Mayıs İhtilâli ve Sebepleri*, İstanbul, 1966, s. 55’ten aktaran Yetkin, *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi*, 1930-1945, s. 253. Aslında Başgil’in bu yaklaşımı eksiktir. Çünkü Avrupa’daki değişimin Franco da farkındaydı. O nedenle yaptığı açıklamalarda demokrasi üzerine vurgu yapma gereği duyuyor, İspanya’da tam bir demokrasi olduğunu iddia ediyordu. Bkz: *Yeni Sabah*, 27 Ağustos 1945.

⁴⁹ Halûk Ülman ve Oral Sander, “Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968)”, *SBF Dergisi*, Cilt: 27 (1), 1972. s. 4’ten Yetkin, *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi*, 1930-1945, 1983. s. 254.

⁵⁰ Sina Akşin, “Demokrat Parti’nin Kurulması”, *Tarih ve Toplum*, Cilt: 9, Sayı: 53, Mayıs 1988. s. 13.

⁵¹ Baha Akşit, “Demokrat Parti-Kuruluş”, *ATA Dergisi*, Sayı: 3 (Özel sayı), Konya, 1992. s. 91.

⁵² Yetkin, *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi*, 1930-1945, s. 254.

⁵³ Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi*, (1938-1945), s. 387.

bize bir şey etmezler. Yalnız İbnissuda bakar gibi bakarlar. Fakat isteyen memleket-
tir.”⁵⁴ Falih Rıfki Atay da demokrasiye geçişin Türkiye’nin kendi iradesiyle olduğunu
savunarak, dış etkinin önemi üzerinde duranlara karşı 1945 Ağustos ortasında Ulus
gazetesinde şunları yazar:

Demokrasinin bütün gereklerini yerine getirmeli imişiz. Çünkü zafer tek parti-
li rejimlere karşı demokrasiler tarafından kazanılmış imiş. Peki ama, Rusya kaç parti-
li bir demokrasi idi?... Anayasa hiçbir zaman ikinci bir partinin kurulmasına engel ol-
mamıştır... Büyük Millet Meclisi rejimi kalacaktır. Türk demokrasisi onun disiplini
ve kanunları içinde gelişecektir. İkinci, üçüncü, dördüncü parti, hepsi yalnız bu ama-
cı güttükleri zaman ve ancak bu amacı güttükleri kadar itibar bulacaklardır.⁵⁵

Atay, birkaç gün sonraki “Türkiye’de demokrasinin tekâmülü” başlıklı yazısın-
da bu değişikliğin Türkiye’nin kendi isteği sonucu gerçekleşeceğini şu sözlerle iddia
ediyordu: “Kimsenin zoru altında veya kimseye hoş görünmek için rejim değiştirmi-
yoruz veya tadil etmiyoruz: demokrasimiz tekâmülünü takibetmektedir.”⁵⁶

Tüm bu görüşlerden ortaya çıkan şudur ki, bu etkenlerden sadece birine atıfta
bulunmak ve diğerini önemsememek doğru olmaz. İç ve dış etkenler hem birbirini
etkilemiş, hem de tamamlamıştır. Dünyadaki genel dönüşüm demokrasiye geçiş ro-
tasında olurken, Türkiye’de CHP içinde bu dönüşümü iyi kullanan bir muhalefet or-
taya çıkmış, Sovyet yayılcılığında ürken ve zaten bu dönüşümün olmasını iste-
yen iktidar da ikinci bir siyasal partinin kurulmasına yol vermiştir. İktidar Batı ittifa-
kına dahil olmak için de Türkiye’deki bu değişimi kullanmıştır. İnönü de o dönem-
de iç ve dış etkileşimi şu sözleriyle doğrulamıştır: “Hiçbir harici meseleyi dahili me-
sele ile itilaf etmeden ve hiçbir dahili meseleyi harici mesele ile karıştırmadan hallet-
tiğimi bilmiyorum. Biri mutlaka diğerini tahrik eder.”⁵⁷

Türkiye’de demokratik hayata geçiş konusunda Batı dünyasının ne kadar ısrar-
cı olduğu konusu tartışmalıdır. Dönemin ABD Dışişleri Bakanı James F. Burns, ha-
tıralarında “askeri gereç sağlamakta haklı idik. Türk hükümetinin ve Yunan Krallı-
ğının eşi görülmedik özgür ve demokratik hükümet örnekleri oldukları hakkında
karar vermek zorunda değildik. O devletlerin iç işlerine karışmıyorduk”⁵⁸ diye ya-
zar. Truman Doktrini çerçevesinde Yunanistan ve Türkiye’ye Yardım Koordinatö-
rü McGhee (1946-1947) bu konu ile ilgili bir soruya cevap verirken Yunanistan’a
yardımı düşünürlerken Türkiye’nin Sovyet tehdidi altında olduğunu, bu nedenle yar-
dım kapsamına Türkiye’yi de aldıklarını, Türkiye’ye verilen 100 milyon doların sa-
dece onda birinin ekonomi amaçlı olduğunu, bunun da büyük oranda yol yapımına
harcandığını söyleyerek, Türkiye’nin içişlerine Yunanistan’a karıştıkları kadar karış-
madıklarını, çünkü hükümetin durumu kontrol altında tuttuğunu, ekonomik prob-

⁵⁴ Samet Ağaoğlu, *Siyasi Günlük, Demokrat Parti’nin Kuruluşu*, 2. baskı, İstanbul: İletişim, 1993. s. 92.

⁵⁵ *Ulus*, 19 Ağustos 1945. s. 2.

⁵⁶ *Ulus*, 22 Ağustos 1945. s. 3.

⁵⁷ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar*, Cilt: 2, Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 2001, s. 752.

⁵⁸ Derin, *Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken*, s. 226.

lemlerin üstesinden gelinemeyecek kadar olmadığını ve savaştan da yıkılmış bir durumda çıkmadığını belirtir.⁵⁹ Ankara'da Amerika'nın İkinci Katibi Stuart W. Rockwell (1946-1948) ise Türkiye'ye yardım yapılırken bunun Türkiye'ye müdahale aracı olarak düşünülmediğini, zaten Türkiye'nin de böyle bir kuşkusu olmadığını ve işbirliğine çok istekli olduğunu söyler.⁶⁰

21 Nisan 1945 tarihinde ABD Başkanı Truman, Türk Büyükelçi Hüseyin Ragıp Baydur'la görüşmesinde Türkiye ile ilgili olumlu düşüncelerini belirtmiş, ama demokrasi ve hürriyet konularına değinmemiştir.⁶¹ Aynı Truman, 25 Nisan tarihinde San Fransisco Konferansı'nı açış konuşmasında ise demokrasi ve özgürlük konularına vurgu yapmıştır.⁶² Bu sözlere dayanarak ABD'nin Türkiye'ye yönelik asıl düşüncesinin demokrasiden çok strateji olduğu iddia edilebilir ve bu tespit de doğrudur. Ama bu tespit Türkiye'nin Batı bloğunun desteğini almak ve Batı dünyasının bir üyesi olmak için gerekli olan asgari şartın birisinin de demokrasiye geçiş olduğunu reddetmeyi gerektirmez. Zaten ABD Dışişleri Bakan Yardımcısının "Amerikan yardımının hedefi, bu memleketlerde demokrasiyi inkişâf ettirmektir"⁶³ sözü demokrasiye geçişe verilen önemi belirtir. Amerikan yardımı için seçilen ülkeler konusunda ABD içinde Türkiye üzerine eleştirilerde daha çok Türkiye'nin demokratik bir ülke olmadığı üzerinde duruluyordu. Dulles, Türkiye'yi hürriyetsiz bir memleket olmakla suçluyordu.⁶⁴ Aynı şekilde Charles Boyer, San Fransisco Konferansı sırasında "Hür Dünya Cemiyeti" mitinginde "Hür adamlar dünyasında hürriyeti imha eden rejimlere yer yok" diyordu.⁶⁵

Türkiye'deki muhalefet ise demokrasiye geçişin dünyadaki genel eğilimin bir sonucu olduğuna inanıyordu. Adnan Menderes, Temmuz 1946 tarihinde Aydın'da yaptığı konuşmada şöyle demişti: "Hiçbir memleket dünyada cereyan eden büyük hâdiselerin ve hâkim olan fikir cereyanlarının tesirlerinden uzak kalamaz. Memleketimizde de bu tesir kendisini göstermeğe başladı."⁶⁶ Bu düşünce Demokrat Parti'nin diğer yetkilileri tarafından da paylaşılıyordu. Örneğin Fuat Köprülü, Refik Koraltan ve Refik Şevket İnce, CHP ile DP arasında 1947 ilkbaharında meydana gelen gerginliği yumuşatmak için Amerikan Sefiri'nin CHP'ye müdahale ettiğine inanıyorlardı.⁶⁷

Dış ve iç dinamiklerin etkisi sonucu çok partili hayata geçiş kararı alınınca CHP içindeki ilk önemli muhalefet de Ocak 1945'te Meclis'e sevk edilen Çiftçi Topraklandırma Kanunu ile Bütçe üzerinde tartışmaların başladığı Mayıs 1945'de ortaya

⁵⁹ Oral History Interview with George C. McGhee, Washington, D.C., June 11, 1975 by Richard D. McKinzie, <http://www.trumanlibrary.org/oralhist/mcghee.htm#transcript>

⁶⁰ Oral History Interview with Stuart W. Rockwell, Washington, D.C., July 8, 1976 by Richard D. McKinzie, <http://www.trumanlibrary.org/oralhist/rockwell.htm>

⁶¹ *Vatan*, 22 Nisan 1945.

⁶² *Vatan*, 26 Nisan 1945.

⁶³ Ağaoğlu, *Siyasi Günlük*, s. 59.

⁶⁴ *agc.*, s. 60.

⁶⁵ *Vatan*, 2 Mayıs 1945.

⁶⁶ Ömer Kürkcüoğlu, "Türk Demokrasinin Kuruluş ve İşleyişinde Dış Etkenler (1946'dan bu yana)", *A.Ü. S.B.F. Dergisi*, Cilt: 33, Sayı: 1-2 (Mart-Haziran), 1978. s. 232.

⁶⁷ Ağaoğlu, *Siyasi Günlük*, Demokrat Parti'nin Kuruluşu, ss. 65-66.

çıktı.⁶⁸ Bu muhalefet 7 Haziran'da⁶⁹ CHP Meclis Grup Başkanlığı'na Bayar, Menderes, Koraltan ve Köprülü imzalarıyla Dörtlü Takrir'in (önerge) verilmesiyle zirveye çıktı.⁷⁰ Bu arada Demokrat Parti'nin kuruluş çalışmaları başlamış, bununla ilgili haberler Haziran başlarında basında yer almaya başlamıştı.⁷¹ 7 Temmuz 1945 tarihinde Nuri Demirağ'ın Milli Kalkınma Partisi'ni kurmak için başvuruda bulunmasından⁷² sonra Demokrat Parti'nin kuruluş çalışmaları hız kazanmış, en sonunda 7 Ocak 1946 tarihinde Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan tarafından kurulmuştur.⁷³ Böylece Türk siyasal hayatında çok partili yeni bir dönem başlamış oluyordu.

Sonuç

II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye'de çok partili hayata dönüş kararıyla ilgili bazı tespitler yapmak gerekirse şunlar söylenebilir: İnönü çok partili hayata geçilmediğinde rejimin tıkanacağını ve halkın isyan edebileceğini iddia etmiş olsa da bu geçiş konusunda Türk halkının ne fikri sorulmuş ne de halk bir fikir ortaya koymuştur. Halk bu geçişle ilgili bilgilerden de mahrum bırakılmıştır. Sistem değişikliği adeta bir dış politika ya da diplomasi sorunuymuş gibi halktan önce San Fransisco Konferansı'ndaki yabancılar bundan haberdar edilmişlerdir. Buradan şu sonuca varılabilir ki çok partili hayata geçiş kararı dış dinamiklerin zorlamasıyla, içeride rejimin yerleştiği ve halkın devlete daha fazla yabancılaşmasının zararlı olabileceği inancıyla bizzat İnönü ve yakınındakiler tarafından verilmiştir.

İnönü'nün demokrasiye geçiş kararı gerçekten de övgüye değerdir. Milli Şef unvanı sahibi birinin kendi yetkilerinden vazgeçmesi elbette kolay değildir. Ayrıca diğer yönetici ve partili yetkililerinden bazılarının bu karara karşı çıktıkları da unutulmamalıdır. Bazı askeri yetkililer de bu karara şüpheyle bakıyorlardı. İnönü, bir yurt gezisi sırasında Erzurum'da milletvekilleri, valiler ve kumandanların bulunduğu bir toplantıda çok partili hayatla ilgili konuşurken bir askeri yetkili Rus tehlikesine işaret ederek, bu sisteme tam bir barışa kavuştuktan sonra geçilmesini önerince İnönü'nün cevabı şu olmuştu: "Eşref saate intizar edersek daha çok bekleriz."⁷⁴ Diğer bir tespit de o dönemde İnönü'yü çok partili hayata geçiş konusunda zorlayacak bir gücün olmadığıdır. Hüseyin Cahit Yalçın bunu şu ifadelerle anlatır:

⁶⁸ Muzaffer Erdost, "Toprak Reformunun Ülkemizin Toplumsal Ekonomik ve Siyasal Yapısında Yeri", *Toprak Reformu Kongresi* (1978), Ankara: TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, 1978. s. 217.

⁶⁹ Ahmet Emin Yalman, takririn Meclis'e verilmiş tarihini 13 Haziran olarak yazar. Bkz. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt: 4, İstanbul: Rey, 1970. s. 29.

⁷⁰ Takririn metni için bkz. Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1959. ss. 432-434.

⁷¹ *Yeni Sabah*, *Tanin* ve *Tasvir* gazetelerinin 1 ve 2 Haziran 1945 tarihli sayıları.

⁷² *Tasvir*, *Ulus*, *Vatan* ve *Yeni Sabah* gazeteleri, 8 Temmuz 1945. s. 1. Demirağ'ın başvuru dilekçesinin tam metni için bkz. Tanin, 8 Temmuz 1945. ss. 1, 6.

⁷³ Bkz: 8 Ocak 1946 tarihli gazeteler.

⁷⁴ Fahri Belen, *Demokrasiden Diktatörlüğe*, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1960. s. 5. Ağaoğlu, aynı olayı Belen'den biraz daha farklı şekilde duyduğunu anlatır. Belen'in Ağaoğlu'na anlattığına göre bu görüşme 1943 yılında gerçekleşmiş, generallerden birinin Rus itirazı üzerine de İnönü, "Böyle olursa kapatırım" şeklinde cevap vermiştir. Ağaoğlu, *Siyasi Günlük*, s. 221.

Atatürk'ün vefatından sonra, memlekette geniş demokrasi isteyen açık bir cereyan görmedim. Bu yolda hükümete karşı ne tazyik vardı, ne tehdit. Bilakis cihan durumunun kargaşalığı, Rus tehdidinin karşımıza dikilmesi demokratik hamle kuvvetini kırabilecek amillerdi. Böyle olduğu halde, İsmet İnönü, temelleri çoktan atılan ve prensipleri ilan ve kısmen tatbik edilen demokratik rejimi normal surette işleyen bir hükümet cihazı olarak kurmak istedi ve tatbikata geçti. Bunun samimiyetine inanmayan vatandaşlara sorarım: Bu teşebbüs yapılmasaydı isyan yapacak mıydık?⁷⁵

Üzülerek belirtmek gerekir ki, demokrasi yolunda dış dinamiklerin etkisinin azımsanamayacağı, belki de en büyük pay sahibi olduğu bu değişim, Türkiye'nin siyasal tarihinde nevi şahsına münhasır bir olay değildir. Türkiye'de modernleşme ya da demokrasi yolunda atılan adımlar genellikle Batı dünyasının zorlaması ya da teşvikiyle gerçekleşmiştir. Günümüzde yapılan demokratik açılımlar da büyük oranda Avrupa Birliği'nin ısrarı ya da Avrupa Birliği gerekçe gösterilerek yapılmaktadır. Yine de belirtmekte yarar vardır ki, modernleşme ve demokratikleşmede Batı dünyasının etkisi tek başına yeterli değildir. Bu etkilere sırt çevirilip içine kapalı bir Türkiye de oluşturulabilirdi. İster zorla, ister inanarak ve rızaya dayalı olarak olsun, iç dinamikler bu ilerlemede önemli etkilerde bulunmuştur. Türkiye'nin demokratik gelişiminde iç dinamikler potansiyel ve zorlayıcı bir güçse, dış dinamikler de bu potansiyel ve kıvamına gelmiş gücü ateşleyen ve iten önemli diğer bir güçtür.

* Bu makale yazarın *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Dönemi*, 1945-1950, Ankara: Babil, 1945 künyeli kitabı ile Liberal Düşünce Topluluğu'nun 14-15 Mayıs 2005 tarihlerinde Ankara'da yapılan "Özgürlük ve Demokrasi Sempozyumu"nda sunulan tebliğinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

⁷⁵ Ünal, *Türkiye'de Demokrasinin Doğuşu*, ss. 181-182.